

Литература

1. Бондарко А. В. Грамматическое значение и слово / А. В. Бондарко. — Л. : Наука, 1978. — 156 с.
2. Борн М. Физика в жизни моего поколения / М. Борн. — М. : Наука, 1969. — С. 185—186.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. — М. : Наука, 1981. — 138 с.
4. Гетманова А. Д. Логика / А. Д. Гетманова. — М. : Наука, 1975. — 180 с.
5. Лопатников Л. И. Экономико-математический словарь / Л. И. Лопатников. — М. : Наука, 1987. — 509 с.
6. Поляков Д. Б. Программирование в среде Турбо Паскаль / Д. Б. Поляков, И. Ю. Круглов. — М.: Росвузнаука, 1992. — 575 с.

УДК 811.161.2'374:001.4

Л. Г. Боярова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Українська термінологіка в академічних російсько-українських словниках (20-рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)

Боярова Л. Г. Українська термінологіка в академічних російсько-українських словниках (20-рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). У статті розглянуто в нормативному аспекті терміни-слова, кодифіковані в академічних загальномовних російсько-українських словниках, опублікованих у певний проміжок часу (20-рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). В аналізованих словниках виокремлено акцентні, фонематичні, словотвірні й комбіновані варіанти спеціальних одиниць. Простежено динаміку імперативних і диспозитивних мовних норм в українській термінології. Словникова кодифікація українських термінів засвідчує зміни в мові та свідомий вплив суспільства на розвиток термінологічної норми.

Ключові слова: *термінологія, загальномовна лексикографія, термін-варіант, імперативна норма, диспозитивна норма.*

Боярова Л. Г. Украинская терминологика в академических русско-украинских словарях (20-гг. ХХ ст. – начало ХХІ ст.). В статье рассмотрены в нормативном аспекте термины-слова, кодифицированные в академических общеязыковых русско-украинских словарях, опубликованных в определенный промежуток времени (20-гг. ХХ ст. – начало ХХІ ст.). В анализированных словарях выделены акцентные, фонематические, словообразовательные и комбинированные варианты специальных единиц. Прослежена динамика императивных и диспозитивных языковых норм в украинской терминологии. Словарная кодификация украинских терминов свидетельствует об изменениях в языке и о сознательном влиянии общества на развитие терминологической нормы.

Ключевые слова: *терминология, общеязыковая лексикография, термин-вариант, императивная норма, диспозитивная норма.*

Boyarova L. G. Ukrainian terminological lexis in the academic Russian-Ukrainian dictionaries (from the 20-s of the XXth century to the beginning of the XXIst century). The article deals with term-words in the normative aspect, which are codified in the academic general linguistic Russian-Ukrainian dictionaries, published within a certain period of time (from the 20-s of the XXth century to the beginning of the XXIst century). The accent, phonematic, word formation and combined variants of the special units are determined in the analyzed dictionaries. The dynamics of imperative and dispositive language norms is retraced. Dictionary codification of Ukrainian terms indicates changes in the language and deliberate influence of the society on the development of the terminology norm.

Key words: *terminology, general linguistic lexicography, term-variant, imperative norm, dispositive norm.*

Російсько-українські словники, призначені для широкого загалу читачів, традиційно містять не лише загальномовні слова, але й ті мовні одиниці, що номінують спеціальні поняття і які мусить знати освічена людина.

На сьогодні немає наукових розвідок, присвячених саме кодифікуванню термінологіки в загальномовних перекладних словниках, однак в умовах постійних змінень інформаційного простору, зростання загального на-

уково-технічного рівня суспільства та «термінологізації» мови виразною є тенденція до збільшення кількості термінологічних одиниць у таких словниках, зокрема російсько-українських, і, отже, ця сфера фіксування української термінології потребує спеціального дослідження. Матеріал лексикографічних праць цього типу, опублікованих у різні періоди розвитку української мови, дає змогу виявити основні тенденції в нормування української термінології. *Об'єктом* нашої уваги є терміни-слова, кодифіковані в загальномовних російсько-українських словниках, що видані Українською академією наук (Комісія для складання словника української живої мови) [7], Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР [9; 10; 11], Інститутом української мови НАН України [8; 12; 13]. Базовим для порівняння є російсько-український словник у 3-х томах за редакцією А. Кримського та С. Єфремова [7] — перша академічна лексикографічна праця такого типу в радянській Україні. І. Огієнко зазначає: «Словник став появлятися випусками з 1924-го року. Це в нас епохальна культурна наукова праця, що дала величезний матеріал, науково оброблений, і то матеріал нашої літературної мови» [6:248]. На думку Ю. Шевельова, «одним з монументальних пам'ятників українського культурного відродження 20-х років був у царині мовознавства так званий Академічний словник, що його повною назвою було **Російсько-український словник** Української Академії Наук» [14:32]. Ця словникарська праця не перевидавалася, тому особливого значення набуває електронна версія трьох томів, що з'явилася 2007 року. *Завдання* статті — проаналізувати динаміку мовних норм в українській термінології на матеріалі словників визначеного типу, підготовлених із 20-х рр. ХХ ст. до сьогодні лексикографічними колективами Академії наук України як суб'єктами мовного планування. До аналізу залучено іменникові термінологічні назви та прикметникові, що є компонентами складених термінів.

Лінгвісти розрізняють багато видів норм залежно від аспекту аналізу одиниць мови в нормативному плані. Так, із погляду обов'язковості мовної норми та її вибіркової до наукового обігу введено термінологічні назви «імперативна норма» й «диспозитивна норма» [див. докладніше 1], які чітко окреслюють зміст номінованих понять. У лінгвістиці **і м п е р а т и в н а н о р м а** — це

обов'язкова норма для всіх мовців (не допускає вибору), а **д и с п о з и т и в н а н о р м а** — норма варіантна (допускає вибір). Наприклад, назви технічних професій *зчіплювач* та *крутільник* зафіксовано в сучасних словниках з одним планом вираження (імперативна норма), однак нормативними й відповідно кодифікованими є такі словотвірні варіанти назв професій у технічній галузі: *обрубник*, *обрубувач*; *тесляр*, *тєсля* (диспозитивна норма). У сфері фіксування спеціальної лексики як диспозитивну норму здебільшого кодифікують тотожні за значенням спільнокореневі форми однієї мовної одиниці, що є її варіантами. На наш погляд, різнокореневі термінологічні назви того самого поняття, тобто синоніми, кодифіковані в словниках, також слід розглядати як диспозитивну норму, наприклад: *метальник*, *кідальник*. Нормою, що допускає вибір, можуть бути також спільнокореневі та різнокореневі назви, які номінують те саме поняття. Наприклад, у ботанічній термінології на позначення чагарникової рослини з видовженим листям і плодами, що містять речовину, схожу на віск, уживають як нормативні такі назви: *восковік*, *восковник*, *мірика* [13]. Отже, у межах норми можуть функціонувати дві (і більше) термінологічні назви зі спільним коренем як схвалена мовним колективом диспозитивна норма, що визначає припустимий для системи української мови діапазон варіювання форми спеціальної одиниці, а також різнокореневі термінологічні назви на позначення одного поняття.

Базовим поняттям нашого мовного аналізу є «термін-варіант». Термінами-варіантами вважаємо тотожні за значенням спільнокореневі термінологічні одиниці, що різняться модифікаціями плану вираження в межах того самого плану змісту: місцем наголосу, фонемами, афіксами або їхнім поєднанням. Наприклад (тут і далі зберігаємо спосіб подання термінологічних варіантів в одній словникової статті):

– унаслідок нейтралізації наголосу як способу розрізнення значень слів з'являються акцентні варіанти (диспозитивна акцентна норма — ДА):

вісп'яний [7] *віспяний* [8; 9; 12];

дóговір [7; 8; 12], *договір* и *дóговір* [9];

зёрно [7; 8; 12], *зёрно* и *зерно* [9];

кампéшевий и *кампешéвий* [7; 9], *кампéшевий* [8; 13];

– якщо фонеми, зберігаючи свої фізіолого-акустичні ознаки й маючи дистинктивне зна-

чення, утрачають фонологічне протиставлення і, отже, не виконують смислорозрізнавальної функції, виникають фонематичні варіанти (диспозитивна фонематична норма — ДФ):

камса́ и *хамса́* [7]; *камса́*, *хамса́* [8; 11; 13];
летю́чий, *лету́чий* [7; 8; 9; 13];

– спільнокореневі термінологічні одиниці, що ідентичні за сигніфікатом, але різняться синонімічними афіксами або наявністю / відсутністю афікса, можна кваліфікувати як словотвірні варіантні форми того самого терміна (диспозитивна словотвірна норма — ДС):

баи́танний, *баи́тановий* [7; 9]; *баи́тановий*, *баи́танний* [8, 12];

ланце́тний, *ланце́товий* [7; 9]; *ланце́товий*, *ланце́тний* [8, 13];

малово́д(н)ий [7]; *малово́дий*, *малово́дний* [9]; *малово́д[н]ий* [8]; *малово́дний*, *малово́дий* [13];

– варіантність термінів може бути комбінованою, якщо модифікація плану вираження терміна відбувається на різних мовних рівнях (диспозитивна комбінована норма — ДК), наприклад, акцентному і словотвірному:

жа́б'ячий, *жаби́ний* [7; 8; 9; 12];

ладоно́вий, *ла́данний* [7; 8; 12]; *ладоно́вий* и *ладоно́вий*, *ла́данний* [9]¹.

Як різновид диспозитивних комбінованих варіантів розглядаємо спільнокореневі форми й різнокореневі термінологічні назви, що мають той самий поняттєвий зміст:

ци́триновий, *ци́тринний*, *лимо́новий*, *лимо́нний* [7]; *лимо́нний*, *лимо́новий*, *ци́триновий*, *ци́тринний* [9]; *лимо́нний*, реже *лимо́новий*, *ци́триновий*, реже *ци́тринний* [8]; *лимо́новий*, *лимо́нний*, *ци́триновий*, *ци́тринний* [13];

Інваріантом термінів-варіантів є сигніфікат, наприклад, для фонематичних варіантів *паротворення* і *пароутворення* встановлюємо такий об'єднувальний поняттєвий зміст: «**Паро(у)творення** — ... процес переходу рідинної чи твердої речовини у газоподібний стан» [5:329]. Якщо ж терміни не мають інваріанта, то навіть за умови їхньої мінімальної розбіжності на акцентному, фонематичному, словотвірному чи інших рівнях вони є різними мовними одиницями. Так, у термінології інформаційних систем і технологій немає пі-

дстав розглядати як варіанти спеціальні одиниці, план вираження яких відмінний однією фонемою, оскільки вони різняться планом змісту (кількістю семем і їхнім поняттєвим наповненням): *бод* (1 семема) і *код* (3 семем); *байт* (3 семем) і *сайт* (2 семем); *база* (2 семем) і *фаза* (3 семем) [4].

Динаміку мовних норм у межах двох визначених типів (імперативна норма і диспозитивна норма) в українській термінологіці, зафіксованій в академічних російсько-українських словниках, розглядаємо в контексті теорії мовного планування в термінології. За типом мовної політики, метою мовного планування та критеріями нормативності термінологічної одиниці виділяємо три періоди: 1) 20-і рр. ХХ ст. — 1933 р.; 2) 1933 р. — 80-і рр. ХХ ст.; 3) 90-і рр. ХХ ст. — поч. ХХІ ст. [2; 3]. Обрані для аналізу академічні російсько-українські словники опубліковані в різні періоди мовного планування в українській термінології: [7] — перший період, [9; 10; 11] — другий період, [8; 12; 13] — третій період.

Подані вище формальні варіанти та різнокореневі термінологічні назви кодифіковані як диспозитивні норми в кожному з визначених періодів мовного планування і є стабільним нормативним фондом в українській термінології. Проте аналіз російсько-українських словників засвідчує, що у сфері фіксування термінів із 20-х рр. ХХ ст. до сьогодні можна простежити певні динамічні процеси з погляду обов'язковості та вибірковості мовної норми. Подаємо основні види змін в імперативних (І) та диспозитивних (ДА, ДФ, ДС, ДК) нормах, засвідчених в аналізованих словниках:

1. Диспозитивні норми стали на сьогодні імперативними:

а) зазначена динаміка виявлена у спільнокореневих формах терміна (часом зі зміненням кодифікованого плану вираження спеціальної одиниці):

ветерина́рія, *ветерина́рство* (ДК) [7] → *ветерина́рія* (І) [8; 9; 12];

га́зовий (ДА) [7] → *га́зовий* (І) [8; 9; 12];

гу́а́ша, *гу́а́ш* (ДК) [7] → *гу́а́ш* (І) [8; 9; 12];

дактилі́чний, *да́ктиле́вий* (ДК) [7] → *дактилі́чний* (І) [8; 9; 12];

ді́спут, *диспу́та* (ДК) [7] → *ді́спут* (І) [8; 9; 12];

інже́ні[é]р (ДФ) [7] → *інжене́р* (І) [8; 9; 12];

істо́ріогра́ф (ДА) [7] → *істо́ріограф* (І) [8; 9; 12];

кліше́, *кliš* (ДК) [7] → *кlišé* (І) [8; 9; 13];

¹ У словниках можуть бути зафіксовані різні способи графічного оформлення термінів, поширені в писемній мові фахівців і кваліфіковані в науковій літературі як орфографічні варіанти. Ми не розглядаємо цей вид варіантів, оскільки в аналізованих лексикографічних працях мовний матеріал оформлений за різними правописами.

ма(д)жор (ДФ) [7] → *мажор* (І) [8; 9; 13];
о[за]скарження (ДФ) [7] → *оскарження* (І) [8; 10; 13];

спалювання, від[пере]палювання (ДС) [7] → *відпалювання* (І) [8; 10; 13];

б) диспозитивна норма стала імперативною, коли одна з модифікацій плану вираження термінологічної назви почала розглядатися в словнику поза літературною мовою, наприклад:

горловій, горляній (ДС) [7] → *горловій*; обл. *горляній* (І) [9] → *горловій*, диал. *горляній* (І) [8, 12];

ося[е]тёр (ДФ) [7] → *осетёр*; обл. *осятёр* (І) [10] → *осетёр*, диал. *о(я)сятёр* (І) [8] → *осетёр*, диал. *осятёр* (І) [13];

в) диспозитивна норма зі спільнокореневими та різнокореневими термінологічними назвами стала з часом імперативною нормою:

деспотізм, деспотство, утісництво (ДК) [7] → *деспотізм* (І) [8; 9; 12]

надлі[о]ктьовій, надлопатковій (ДК) [7] → *надліктьовій* (І) [8; 10; 13];

2. Імперативні норми стали на сьогодні диспозитивними:

а) нормативними є спільнокореневі форми термінологічних назв:

банкрут (І) [7] → *банкрут, банкрот* (ДФ) [9] → *банкру(о)т* (ДФ) [8, 12];

бетонний (І) [7] → *бетонний, бетоновий* (ДС) [9] → *бетоновий, бетонний* (ДС) [8, 12];

випарник (І) [7] → *випарник* (І) [9] → *випарник, випаровувач* (ДС) [8, 12];

дисконтівий (І) [7] → *дисконтний, дисконтівий* (ДС) [8; 9; 12];

камфорівий (І) [7] → *камфорний, камфоровий* (ДС) [8; 9; 13];

кегель (І) [7] → *кегель* (І) [9] → *кэг[е]ль* (ДФ) [8] → *кэгль, кегель* (ДФ) [13];

клавіш (І) [7] → *клавіш, клавіша* (ДК) [9] → *клавіша, клавіш* (ДК) [8] → *клавіш[а]* (ДК) [13];

очеретянка (І) [7] → *очеретянка* и *очеретянка* (ДА) [10] → *очеретянка* (ДА) [8; 10; 13];

прохолодник (І) [7] → *охолодник, охолоджувач* (ДК) [8; 10; 13];

б) у деяких випадках замість імперативної норми запропоновано вживати як диспозитивну норму формальні модифікації терміна та синонімічні до нього мовні одиниці:

газопровідний (І) [7] → *газопровідний* и *газопровідний* (ДА) [9] → *газопровідний, газогінний* (ДК) [12].

3. Диспозитивні норми залишилися на сьогодні з певними

модифікаціями. Аналіз академічних російсько-українських словників засвідчує, що лише невелика частка диспозитивних норм, зафіксованих у російсько-українському словнику за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, кодифікована в сучасних лексикографічних працях у незмінному вигляді. Ми виявили такі модифікації диспозитивних норм:

а) диспозитивна норма зі спільнокореневими формами термінологічної назви змінилася з часом на іншу диспозитивну норму:

горотворення, горотворіння (ДК) [7] → *горотворення, гороутворення* (ДФ) [9; 12], *горо[у]творення* (ДФ) [8];

графітовий (ДА) [7] → *графітовий, графітний* (ДС) [8; 9] → *графітний, графітовий* (ДС) [12];

б) диспозитивна норма вживання терміна на сьогодні залишається, проте кодифіковано не всі його варіантні форми, і, отже, змінюється вид такої вибіркової норми:

дїс[и]кánt (ДК) [7] → *дїскант* (І) [9] → *дискант* (І) [8] → *дїскánt* (ДА) [12];

о(б)смóлений, вісмóлений (ДК) [7] → *обсмóлений, осмóлений* (ДС) [10; 13], *о[б]смóлений* (ДС) [8];

в) диспозитивна норма зі спільнокореневими формами змінилася на диспозитивну зі спільнокореневими формами та різнокореневими словами:

манганівий (ДА) [7] → *марганцевий* и *марганцевий* (ДА) [9] → *марганцевий, мангановий* (ДК) [8] → *марганцевий, мангановий* (ДК) [13];

г) диспозитивна норма зі спільнокореневими формами того самого терміна та різнокореневими спеціальними словами замінена на вибірккову норму з різнокореневими термінологічними назвами:

очкувати, ку[а]лірувати, щепити (ДК) [7] → *окулірувати, очкувати* (ДК) [8; 10; 13];

г) диспозитивна норма зі спільнокореневими формами тієї самої термінологічної назви та різнокореневими словами замінена на вибірккову норму зі спільнокореневими мовними одиницями:

о́желедь, ожелéдиця, голощóк, голощóка (ДК) [7] → *о́желедь, ожелéдиця* (ДК) [8; 9; 12].

д) диспозитивна норма з різнокореневими термінологічними назвами замінена на вибірккову норму зі спільнокореневими формами терміна:

куперв́асовий, вітрі́льовий (ДК) [7] → *купорóсовий, купорóсний* (ДС) [8; 9; 13];

надгорловий, надпролигівий (ДК) [7]→
надглотковий и *надглотковий* (ДА) [10]→
надглотковий (ДА) [8, 13].

Подані приклади засвідчують динаміку мовної норми не лише в словниках, опублікованих у різні періоди мовного планування в українській термінології, але й у лексикографічних працях третього періоду. Додамо такі приклади:

гансіда (І) [7]→ *ансіда* (І) [8; 9]→ *ансіда, абсіда* (ДФ) [12]

карантєновий (І) [7]→ *карантінний, карантінновий* (ДС) [9]→ *карантінний* (І) [8]→ *карантінний, карантінновий* (ДС) [13].

Висновкова частина. Аналіз академічних російсько-українських словників засвідчує, що в кожному виділеному періоді термінологічного планування спеціальна лексика кодифікована відповідно до мети планового змінення термінів та критеріїв нормативності таких одиниць. Сучасна загальномова лек-

сикографічна практика не повною мірою відбиває теоретичне переосмислення норм українського термінотворення у 90-х роках ХХ — поч. ХХІ ст. І до сьогодні автори загальномовних лексикографічних праць надають перевагу деяким термінологічним назвам, що усталилися в спеціальній мові з позамовних причин. Динаміка термінологічних диспозитивних та імперативних норм, зафіксована в аналізованих словниках, дає підстави говорити про зміни в мові та в поглядах на термінологічну норму, про вплив лексикографів на розвиток цієї норми. Визначальною тенденцією динаміки мовних норм в українській термінології є замінення диспозитивних норм імперативними. Мовний аналіз засвідчує також досить велику кількість диспозитивних норм у сучасних словниках замість зафіксованих імперативних норм у російсько-українському словнику за редакцією А. Кримського і С. Єфремова.

Література

1. Боярова Л. Г. Імперативні й диспозитивні норми в українській термінології (90-і рр. ХХ ст. — початок ХХІ ст.) / Л. Г. Боярова. — Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна : Серія «Філологія». — 2007. — № 50. — Вип. 765. — С. 39—43.
2. Боярова Л. Мовне планування й термінологія // Вісник : Проблеми української термінології / Людмила Боярова. — Львів : Національний університет «Львівська політехніка». — 2004. — № 503. — С. 27—29.
3. Боярова Л. Українська термінологія як об'єкт мовного планування // Wiener Slawistischer Almanach / Людмила Боярова. — Wien, 2006. — Band 58. — С. 223—233.
4. Дербенцев В. Д. Словник термінів інформаційних систем і технологій / В. Д. Дербенцев, Д. Є. Семьонов, О. Д. Шарапов. — К. : КНЕУ, 2008. — 256 с.
5. Козяр М. М. Цивільний захист. Частина перша : Пожежно-рятувальна справа. Ілюстрований словник-довідник / Козяр М. М., Шадрін А. А., Кочан І. М. — Львів : Вид-во «Сполом», 2006. — 552 с.
6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови [упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик] / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). — К. : Либідь, 1995. — 296 с.
7. Російсько-український словник / За ред. А. Кримського та С. Єфремова. — К. : Держ. вид-во України-УАН, 1924—1933. — Тт. 1—3, А—П. — Режим доступу до словника: <http://r2u.org.ua/main/dicts>.
8. Російсько-український словник / І. О. Анніна, Г. Н. Горюшіна, І. С. Гнатюк та ін. — К. : Абрис, 2003. — 1424 с.
9. Російсько-український словник : в 3-х томах. — Т. 1 / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; Гол. редактор І. К. Білодід. — Київ : Наук. думка, 1970. — 700 с.
10. Російсько-український словник : в 3-х томах. — Т. 2 / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; Гол. редактор І. К. Білодід. — Київ : Наук. думка, 1970. — 756 с.
11. Російсько-український словник : в 3-х томах. — Т. 3 / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; Гол. редактор І. К. Білодід. — Київ : Наук. думка, 1970. — 727 с.
12. Російсько-український словник : у 4 т. — Т. 1. А—Й / І. С. Гнатюк, С. І. Головащук, В. В. Жайворонок та ін. — К. : Знання, 2011. — XXXVIII, 992 с.
13. Російсько-український словник : у 4 т. — Т. 2. К—О / І. С. Гнатюк, С. І. Головащук, В. В. Жайворонок та ін. — К. : Знання, 2012. — X, 860 с.
14. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 132 с.